

MAHİDEVİRAN (GÜLBAHAR) SULTAN ve İTIKNÂMESİ

*Sadettin EĞRİ**

ÖZET

Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Mahidevran (Gülbahar) Sultan, Şehzade Mustafa'nın annesidir. Tarihimizin en acı sayfalarından biri olan şehzadenin babası tarafından boğdurularak öldürülmesi olayı edebiyatımızda en duygulu mersiyelerin yazılmasına sebep olmuştur. Mahidevran Sultan, oğlunun öldürülmesinden sonra beraberinde bulunan maiyetiyle birlikte Bursa'ya gönderilmişti. Bursa'da acı ve ıstırap dolu günler geçiren sultan, günlük yiyecek ihtiyaçlarını teminde bile sıkıntılara düşmüş, oturduğu evin kirasını on yıl boyunca ödeyememiş, daha sonra padişahın emri ile bu ödemeler yapılmıştır. Şahsi bütün mal varlığını sadaka ve oğlunun türbesi için harcayan bu hayırsever kadın, maiyetinde bulunan yirmi hizmetçi ve kölenin azat edilmesini vasiyet etmiştir. Ölümünden sonra bir itiknâme düzenlenmiş ve köleler bir hayır anlayışı içerisinde özgür bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mahidevran, köle, azat, itik, itiknâme, Şehzade Mustafa.

ABSTRACT

Mahidevran (Gülbahar) Sultan and her Manumission Document

Mahidevran (Gülbahar) Sultan who is Kanuni Sultan Süleyman's wife is mother of Şehzade Mustafa. Şehzade Mustafa was slaughtered by his father's edict. This is one of the most painful pages of our history and this event causes writing of the most soulful elegiac poetry in our literature. After his son's death Mahidevran Sultan was sent to Bursa with her suite. Sultan had very hard day in Bursa. She

* Yrd.Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

declined to provide daily food needs even in distress, could not pay the rent of the her house for ten year, then the payments are made on the orders of the Sultan. This charitable woman spent her all personal property for her son's grave and she bequeathed to the liberation of the twenty servants and slaves in the her suite. After her death, it is arranged a manumission document and slaves were released in a concept of charity.

Key Words: Mahidevran, slave, liberation, manumission, manumission document, Şehzade Mustafa.

Mahidevran Sultan veya Mahidevran Gülbahar Sultan, Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın eşlerinden biridir. Mahidevran Sultan'ın Arnavut kökenli olduğu sanılmaktadır. Mahidevran Sultan'ın Kanuni'yle tahta çıkmadan önce Manisa valisi olarak görev yapmaktayken evlendiği bilinmektedir. Mahidevran Sultan, 1515 yılında Kanuni'nin ilk erkek çocuğu olan Şehzade Mustafa'yı dünyaya getirdi. 1520 yılında eşinin padişah olması üzerine çocuklarıyla birlikte İstanbul'a geldi. Bu sırada Hürrem Sultan saray haremine girmişti ve kısa zamanda Kanuni'nin en sevdiği eşi haline gelmişti. 1524 yılında Hürrem Sultan da bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Şehzade Mustafa yetişkinliğe ulaşınca Osmanlı geleneğine uyarak Amasya'ya vali olarak gönderildi. Gene gelenek olduğu üzere annesi Mahidevran Sultan da oğluyla birlikte Amasya'ya gitti. Şehzade Mustafa'nın Kanuni'nin en büyük oğlu olması nedeniyle babasından sonra tahta çıkması bekleniyordu. Ancak 1553 yılında 38 yaşında iken dedesi Yavuz Sultan Selim gibi bir girişimde bulunup Kanuni Sultan Süleyman'ı tahtan indireceği iddiası nedeni ile hakkında soruşturma başlatıldı. Elde edilen belge ve evraklarda İran Şahı ile gizli yazışmalar yaptığı ortaya çıktı. Dönemin Şeyhulislami Ebussuud Efendi'den fetva alınarak boğduruldu. Şehzade Mustafa'nın ölümünden sonra Mahidevran Sultan yaşamını Bursa'da devam ettirdi. Mahidevran Sultan 1580 yılında Bursa'da öldü ve Muradiye'deki oğlunun türbesine gömüldü.

Şehzade Mustafa'nın Öldürülüşü:

Çeşitli oyunlar ve entrikalar neticesinde babası Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile öldürülen Şehzade Mustafa'yı ve bu hazin olayı Feridun Emecen şöyle anlatmaktadır: “18 Ramazan 960'ta (28 Ağustos 1553) İstanbul'dan ayrılan Kanuni Sultan Süleyman öncelikle Mustafa'yı hedef aldı. Yol esnasında sürekli şekilde Mustafa aleyhtarlarının olumsuz propagandalarıyla çeşitli dedikodular kulağına geliyordu. Yanında hastalıklı oğlu Cihangir de vardı. 8 Eylül'de Yenişehir'e vardığında diğer oğlu Bayezid tarafından karşılandı. Ona Edirne muhafazası verildi, Bolvadin'de

ise Selim ordugâha ulaşmıştı. 4 Ekim’de Konya Ereğlisi mevkiinde iken Şehzade Mustafa babasının yanına geldi, ertesi gün babasının huzuruna çıkmak için otağa girdiğinde karşısında cellâtları buldu (BA, KK, nr. 1764, s. 11-12). Oğlunu idam ettiren Kanuni Sultan Süleyman’ın buna zaman geçtikçe çok üzüldüğü ve pişmanlık duyduğu gerek Osmanlı gerekse Batı kaynaklarında açık şekilde belirtilir. Ayrıca bu hadise dolayısıyla bazı şairler tarafından (meselâ Taşlıcalı Yahyâ) ağır sözlerle eleştirildiği halde sesini çıkarmadı. Çocukluk arkadaşı Beşiktaşlı Yahyâ Efendi’nin bu mesele yüzünden onunla konuşmadığına dair menâkıbnâmelerle konu olan bilgiler mevcuttur. Bu elim olayın izlerini silmek için Veziriâzam Rüstem Paşa’yı azlederek yerine Kara Ahmed Paşa’yı getiren ve karışık duygular içinde olduğu anlaşılan Kanûnî Sultan Süleyman harekâtını sürdürerek 8 Kasım’da Halep’e ulaştı, fakat burada da üzerine çok titredığı oğlu Cihangir’in ölümü vuku buldu (27 Kasım 1553).”¹

Şehzade Mustafa’nın öldürülmesi olayında kendisi de bir asker olan Yahya Bey; her türlü riski göze alarak bu elim olayı dizelere aktarmıştır. “Türk edebiyatının en hazin mersiyelerinden biri olan ‘Şehzade Mustafa Mersiyesi’, Hürrem Sultan ve damadı Rüstem Paşa’nın birtakım entrikalarla Kanûnî’nin tahta varis olan en büyük oğlu Mustafa’yı idam ettirmeleri sonucu yazılmıştır. Asker arasında büyük infial uyandıran bu durumun bir isyana dönüşmesi Kanûnî’nin Rüstem Paşa’yı azletmesi ile önlenmiş, fakat ordudan başlayarak ülkenin her köşesine bir matem ve nefret bulutu çökmüştür. Bu matem, Türk edebiyatı tarihinde hiç kimseye nasip olmayacak sayıda mersiye yazılmasına sebep oldu.

Meded meded bu cihânun yıkıldı bir yanı

Ecel celâlileri aldı Mustafâ Han’ı

mısralarıyla başlayan ilk bentte şair, şehzadenin ölümünü, öldürülüş sebebini, çevrilen entrikaları ve bundan duyduğu derin teessürü dile getirmiş; şehzade hakkında yazılan mersiyelerin hiçbirinde görülmeyen bir samimiyet ve cesaretle Sultan Süleyman, Hürrem Sultan ve Rüstem Paşa’ya duyduğu öfkeyi yer yer açıkça ve ustaca hakaretlerle ifade etmekten çekinmemiştir. Sonraki bentte özetle idam hadisesinin ne şekilde cereyan ettiği anlatılır. Şehzadenin sevinçle babasının çadırına girişi ve bir daha çıkmayışi, ilk bende nazaran daha sakin ve hadiseyi kabullenmiş bir tavırla dile getirilir. İlk beyitlerde şair, şehzadenin babasının çadırına yönelmesini elden geldiğince neşe ve ümit dolu duygularla tasvir ederek ardından gelecek dramatik sahnenin okuyucuda çarpıcı bir tesir uyandırmasını amaçlamıştır. Eserin bitiminde artık şehzadeyi dualar ve güzel temennilerle ahiret

¹ Feridun Emecen, “Süleyman I”, *DİA*, İstanbul, 2010, c.38, s.69.

yolculuğuna uğurlayan şair, bu tür eserlerde âdet olduğu üzere son beyitte devrin padişahına görünüşte dua etme nezaketini de gösterir.”²

Hünarnâme, c.II, 182 a-b, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi.

Mahidevran Sultan’ın Bursa’daki Sıkıntılı Günleri:

Şehzade Mustafa’nın öldürülmesinden sonra küçük bir maiyet ile birlikte Bursa’ya bir nevi sürgüne gönderilen Mahidevran Sultan (1500-1580), burada çok sıkıntılı günler geçirmiştir. Her türlü ihtiyacı saray tarafından karşılanması gereken Mahidevran’a zamanla esnaf yiyecek içecek vermemeye başlamıştır. Bu durum padişah tarafından öğrenildiğinde bir emir gönderilerek onların rahat ettirilmesi buyurulmuştur.

Mahidevran Sultan³; “Kanunî Sultan Süleyman’ın karısı ve Sultan Mustafa’nın anasıdır. Kendisi esirlikten gelmedir. Sultan Mustafa’nın feci bir surette Kanunî’nin gözü önünde katledilmesi üzerine Mâh-ı Devrân Sultan, Bursa’ya cüz’î maiyetiyle beraber sürülmüş ve Bursa’da birçok azaplı günler geçirmiştir. Birbiri arkası İstanbul’a şikâyetleri üzerine gelen fermanlara göre bunların Bursa’da çektirdikleri ıstırap tahammül edilemeyecek derecededir.

² Atilla Şentürk, “En Hazin Mersiye’nin Şairi: Taşlıcalı Yahya Bey”, *Dil ve Edebiyat*, İstanbul, Temmuz 2011, s.30 (Mersiye ile ilgili yazma metnin resmi de bu incelemeden alınmıştır.).

³ Mahidevran’ın Bursa’ya sürgün edilmesinden sonra çekmiş olduğu sıkıntılı hayat hakkındaki bilgiler için bk., Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin ve dig., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.86-87.

23.7.1562'de; “Bursa Sultan Mustafa validesinin adamları pazardan akçe ile et, ekmek, bal, yağ vesair havâic almak dilediklerinde çarşı esnafı sairlerini bunlara takdim edip ve şehirliden bazı kimseler ihanet edip riayet ve ihtiramda kusur ettikleri haber alındığından Bursa kadısı tarafından kasaplara, bakkallara sair pazarcılara muhkem tenbih ile bunların havâic ve mühimmatlarını akçeleriyle kolaylıkla ördürülüp ve havâicin iyisini ve seçmesini aliverip başkalarına tercih ettirilmesi ve şehirliden ve başkalarından ihanet kasedenlerin gereği gibi haklarından geldirip kendisine ve adamlarına vechen mine'l-vücûh kimseye dahl ettirilmemesi ve riayet ve himâyet ve tazim ve ihtirâmda dakika fevt ettirilmemesi” emrolundu (BS. 92/240).

Günlük ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorluk çeken bu hayır sahibi kadın, on yıllık biriken kira borcu dolayısıyla mağdur olmuş, yine İstanbul'dan gelen bir emirle borçları ödenmiştir. *Bursa Kütüğü*'nde konu şöyle anlatılmaktadır:

1563 Ağustos'unun 20. günü gelen bir emirde: “Merhum oğlum Sultan Mustafa müteallikâtının sakin oldukları evlerin sahipleri divân-ı hümayuna müracaat ederek 10 yıllık kira verilmedi diye bildirdiklerinden bu evlerin kirası neye mütehammil ise fiyat takdir olunarak ve ne kadar zamandan beri kirası verilmemiş ise hesap edilip hassa harc emininen alınıp sahiplerine verilmesi fermanumdır” denilmiş olunmakla Bursa âyânından Hoca Mehmed oğlu Ahmed Çelebi ve Dede Bâli oğlu Memi Çelebi ve Abdullah oğlu Kubad Çavuş ve daha nice kimseler bu evlere gidip tahmin-i sahih eyledikleri ve bu evler ve bahçesinin otuz akçe icâyeye mütehammil olduğuna şehadet eylemişlerdir. Ayrıca bu evlere 13.6.1553 tarihinde girdikleri anlaşılmış ve 20.8.1563 tarihine kadar geçen dokuz yıl altı aylık icaresinin günde onar akçeden cem'an 34.200 akçe tuttuğunu bildirmişlerdir. Bu meblağ evlerin sahipleri olan Ahmed ve Mehmed Çelebilerin vekili Abdullah oğlu Rıdvan'a Hassa Harc Emmini Mehmed Çavuş tarafından tamamen teslim edilmiştir (BS. 95/28).

9.6.1564'te bunlar için “İmâret-i İsa Bey mahallesinde merhum Leyszâde evleri veyahut bir makul yerde kendilerine münasib bir ev iştira olunup bahası Bursa'daki havâss-ı hümayundan hasıl olan maldan hassa harc emini Mehmed Bey tarafından verilmesi emrolunmakla bu mahallede vaki, içerisinde ve dışarısında sakfı ve büyûtu ve hamamı ve hücurâtı ve mevâdd-ı kesîrede vaki suları ve bahçeyi ve ihata duvarını müstemil olan her sene 148 akçe mukâtaası olup güney ve kuzeyi yol ve doğusunun bir kısmı yol bir kısmı Leyszâde Zâviyesi ve batısı Abdi Çelebi mülküyle hudutlanmış” menzili, sahibi Müderris Pîr Ahmed Çelebi tarafından, ehl-i vukûfca takdir olunan 120.000 akçeye mahkemede satılmıştır. (BS. 93/179). Mâh-ı Devrân Sultan Bursa'da hayır işleriyle meşgul olmuş ve 30.5.1574'te 6.000 gümüş akçe vakfeylemiştir (BS. 117/80). 31.1.1575'te Ramazan kızı Halime'nin

kızına ve Muharrem kızı Ayşe'ye 760 akçe hibe ve temlik eylemiştir (BS. 117/143).

22.4.1575'te Hisar'da, İmâret-i İsa Bey mahallesindeki evini, 100.000 dirhem gümüş râyic akçesini ve Eski Kaplıca civarında Karaoğlan ve Çınarsuyu'yla dönen Kara Kethüda ve Nasuh değirmenlerini vakf ve vezirlerden Abdurrahman oğlu Mehmed Paşa'yı nazır tayin eylemiştir. Halil oğlu Mahmud'un oğlu Yusuf'u müteveli kaymakamı ve Abdullah oğlu Hızır Ağa adındaki harem ağasını dahi müteveli tayin eylemiştir (BS. 117/216, 228, 234). Bu hayırsever kadın birçok acı günler, felâketli zamanlar geçirerek sıkıntı ve ıstırap içinde hayatını sona erdirmiş ve Muradiye'ye gömülmüştür. BK, III/165. Muharrir-i âciz gerek me'mûren, gerek ziyâret maksadıyla Burûsa'da bulunduğum zaman, yevmühüm noksanı nazar-ı dikkate alarak Pîrî-zâde İbrahim Beyefendi'nin evkâf nâzırlığı zamânında (1333) istihsâl eylediğim bir emr-i resmî üzerine mahallî sicillât-ı şer'iyeye vakfiyesi üzerinde ta'b-âver tedkîkât neticesinde, tarihlerimizde şimdi kadar mezkûr olmayan binâen aleyh meçhulümüz olan hânedân-ı Âl-i Osmân'a bazı şehzâde ve sultanların hüviyetlerini izhâr ve tesbîte muvaffak oldum."

İtk/İtik ve Köle Azat Etme:

Köle; "Türkçe'de köleden başka kul, bende, halayık, esir ve 'kadın köle' anlamında câriye, odalık; Farsça'da bende, gulam, kadın köle için kenîz; Arapça'da abd, rakik, memlûk, kinn, gulâm, rakabe, vasîf, milkü'l-yemîn ve kadın köleler için memlûke, vasîfe, câriye, eme ve gurre kelimeleri kullanılmıştır. Belirli dönemlerde memlûkün daha ziyade beyaz, abdin ise zenci köleler için kullanıldığına rastlanmaktadır. İspanya'da siyah köleler için hâdim kelimesi tercih edilmiştir."⁴

İtk/İtik, kölenin hürriyetine kavuşturulması anlamında fıkıh terimidir. İtknâme ise; azat edilen köle veya cariye'nin fizikî özellikleri, dinî ve etnik kökeni, azat tarihi ve şartlarını ihtiva eden, "azat kâğıdı" da denilen belgeye verilen isimdir.⁵ "Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren kölelik müessesesi mevcut olmuştur. Avrupa kıtasında yapılan fetihler sonucunda ele geçirilen esirlerin bir kısmı Acemioğlanlar Ocağına gönderilirken, bir kısmı da gaziler veya tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilip esir pazarlarında satılmışlardır. Osmanlılar müessesenin işleyişinde büyük oranda İslâmi kurallara bağlı kalmışlardır. Bilindiği üzere İslâm

⁴ M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara, 2002, c.26, s.237.

⁵ İtknâme örneği incelemesi için bk., Ahmet Şamil Gürer, "Osmanlı Kölelik Tarihi Araştırmaları İçin Veri Kaynağı Olarak İtknâmeler ve 1822 Yılına Ait Bir İtknâme Örneği", *TUBAİTS*, 32/1, 2008, s.251-255.

hukuku, diğer hukuk sistemlerinden farklı olarak köleye belli bir hukuki statü tanımıştır ve konuyu ayrıntılı bir biçimde düzenlemiştir. Ayrıca İslâm hukuku köle sahibine hakların yanısıra ödevler yüklemiştir. Köle sahibi kölesine insanca davranmak zorundadır. Aksi takdirde kadı tarafından kölesini satmaya veya azad etmeye zorlanabilir. İşte bu sebeplerle Osmanlı toplumundaki kölelerin durumu çağdaşı devletler veya Kuzey ve Güney Amerika'daki kölelerle karşılaştırılamayacak kadar iyidir. Birçok yazar Osmanlı toplumunda kölelerin hayatının hür ama yoksul birinden daha kötü olmadığı hatta bazı açılardan daha iyi bile olduğunu savunmuşlardır. Daha önce de değindiğimiz gibi İslâm-Osmanlı hukukunda köleliğin sona erdirilmesi konusunda birçok yol mevcuttur. Köleleri özgürlüğe kavuşturan yollardan ilki ve en yaygın olanı “ıtk” efendinin kölesini kendi rızasıyla karşılıksız olarak azadlamasıdır ki buna gönüllü azad da denir. Kur'an ve Sünnet'e gönüllü azad teşvik edilmiştir. Şer'îye sicillerine bakıldığında, çok sayıda kölenin bir karşılık beklenmeden Allah rızası için azad edildikleri görülmektedir. Kölelerin bu yolla azad edilmeleri için aslında mahkemenin tesciline gerek yoktur, köle sahibinin iki şahit huzurunda “sen hürsün” demesi yeterlidir. Fakat Osmanlı uygulamasında ileride herhangi bir probleme neden olmaması için genellikle bu tür köle azadlarının iki şahidin varlığıyla mahkemeye tescil ettirildiği ve azad edilmiş köleye bu durumu belgeleyen bir “ıtkname” verildiği görülmektedir.”⁶

Osmanlılarda genellikle yedi yıllık bir kölelikten sonra efendilerinin kölelerini azat etmeleri oldukça yerleşmiş bir uygulamaydı. Savaşlar ve fetihlerden sonra esir alınan kişilerden bir kısmı köle olarak Osmanlı toplumuna dâhil edilmiştir. “Savaş ve akınlarda ele geçirilen esirlerin beşte biri, askerlik ve diğer hizmetlerde kullanılmak üzere hükümdarın payı olarak ayrılırdı. Bunun yanında esirlerin beşte dördünden de yine pençik vergisi alınırdı.”⁷ “İstanbul'un fethinin ardından başlayan askerî seferler sayesinde esir sayısında yeniden artış olmuştur. II. Mehmed fethettiği İstanbul ve civarını iskân için savaş esirlerinden de yararlanmıştı. Belgelere “ortakçı kullar” şeklinde geçen bu esirler Haslar kazasındaki köylerde toprak işçisi olarak kullanılmıştır. Bursa, Biga, Edirne, Konya bölgelerindeki köylerde Batı Anadolu ve Rumeli'nin bazı vezir vakıflarına ait yerleşme yerlerindeki ziraat alanlarında istihdam edilen ortakçı kulların hukukî statüsü Batıdaki kölelik anlayışından farklıydı. Gerçek kölelikle hür köylülük arasında bir zümre olan ortakçı kullar XVI. yüzyılda reâyâ sınıfına dâhil edilmiştir.

⁶ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler Ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2005, c.9, S.1-2, s.213-238.

⁷ Nida Nebahat Nalçacı, *Sultanın Kulları/ Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*, Verita Yayınları, İstanbul, 2015, s.45-46.

Kölelik esasında azat yoluyla sona ererse de İslâmiyet, köleliği azaltmak ve belirli bir devrede eritmek amacıyla birtakım sona eriş yolları daha kabul etmiştir. Kölenin azat edilmesi İslâm hukuk literatüründe “ıtk, tahrîr, fek” gibi tabirlerle ifade edilmiştir. Mevlâ (çoğulu mevâlî) kelimesi de hem “azat eden efendi” hem “azat edilen köle” anlamındadır.

1. Gönüllü azat. İslâmiyet müminlerin köle azat etmelerini daima teşvik etmiş, bunu Allah’a bir yakınlaşma vesilesi saymıştır:

2. Kefaret borcu olarak azat. Sadece İslâm hukukuna has olan bu azat türünde belirli suç ve günahları işleyenler kefarete olarak köle azat ederler.

3. Mükâtebe yoluyla azat. İslâm hukuku bir diğer azat yolu olarak köle ile efendisinin belli bir bedel karşılığında hürriyete kavuşma anlaşması yapmasını kabul etmiştir. Mükâtebe denilen bu anlaşmayla köle efendisine belli bir bedel ödemeyi taahhüt etmekte ve sonuçta hürriyetini kazanmaktadır

4. Mecburi veya kanunî azat. Bu tür azatta ne efendinin rızâsı ne de efendi ile köle arasında bir anlaşma söz konusudur; bu azadın kaynağı doğrudan İslâm hukukudur. İslâm hukuku bazı durumlarda kölenin mecburen, herhangi bir işleme gerek kalmaksızın hürriyetine kavuşma esasını getirmiştir.

5. Ölümüne bağlı azat (tedbîr). Bir kimse kölesini kendisinin ölümünden sonra hürriyetine kavuşmak üzere azat edebilir.

6. Ümmüveled olma. Efendisinden bir çocuk doğuran câriye, onun ölümünden sonra başka bir muameleye gerek olmaksızın hürriyetini elde eder.

7. Devlet tarafından azat. Kur’ân-ı Kerîm, kölelerin azat edilip bu müessesenin tedricen ortadan kaldırılması konusunda devlete vazife yükleyen ve bununla ilgili hüküm ve prensipler getiren tek ilâhî kitaptır. Kur’an devlet gelirlerinin belirli bir kısmını köle azadına tahsis etmiştir.”⁸

Mahidevran Sultan’ın İtknâmesi:

Hürrem Sultan’ın sarayda güç kazanmasından önceki yıllarda ve hatta Kanuni Sultan Süleyman şehzade iken önemli bir yere sahip olan Mahidevran Hatun daima iyiliksever, hayır sahibi biri olarak biliniyordu. Şehzade Mustafa’nın doğumu ile devlet katında değeri daha da artan

⁸ Köle ve Osmanlılarda Kölelik konusu şu kaynaktan özetlenerek alınmıştır: M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah-Nihan Engin, “Köle”, *DİA*, Ankara, 2002, c.26, s.237-248.

Mahidevran'ın mutlu günleri pek uzun sürmemiştir. Sadrazam İbrahim Paşa'nın ölümü, Hürrem Sultan ve Rüstem Paşa'nın sarayda güç oluşturması neticesinde onun için hüznü dolu ıstıraplı günler başlamıştır. Oğlu ile birlikte sancağa çıkan Mahidevran Sultan, gittiği her yerde hayır işlerine devam etmiştir. Şehzade'nin elim bir şekilde öldürülmesinden sonra maiyetiyle birlikte Bursa'ya gönderilen Mahidevran, elindeki imkânları değerlendirip sadaka, hibe ve vakıf faaliyetlerini burada da sürdürmüştür. Günlük hayatını devam ettirmek için gerekli olan asli ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanan ve türlü sıkıntılar çeken şehitlerin övücü Şehzade Mustafa'nın annesi M.S., her türlü üzüntüye rağmen vakıfları ve vasiyeti ile ölüncüye kadar bu vasfını devam ettirmiştir.

Mehmed Zeki Efendi'nin tespitine göre vasiyeti gereği 20 kölesi için Mayıs 1581 tarihinde ıtknâme tanzim edilmiş ve köleler azat edilmiştir. 17 kişinin şahit olarak hazır olduğu ıtknâme düzenleme belgesine göre kadın ve erkek olmak üzere azat edilen köleler farklı milletlerdendir. Azat edilen kişiler; Bosnalı, Rus, Çerkes, Abaza, Suriyeli, Afrikalı, Yemenli, Mısırlı kölelerden oluşmaktadır. Bursa'da yaşadığı günlerde Mahi Devran Sultan'ın gündelik işlerini gören bu hizmetçilerde bazı özellikler dikkat çekmektedir. Pek çoğunun yüzünde, ellerinde, boyunlarında ve kulak arkalarında yara izleri (eser-i cerâhat) vardır. Yapılan araştırmalarda kölelerde görülen bu yara izleri ile bilgilere ulaşamamıştır. Tarihi belgelerde ve batılı seyyahların ifadelerinde Osmanlıların hizmetçi ve cariyelerine asla kötü davranmadıkları, onlara işkence etmedikleri yazılmaktadır. Büyük ihtimalle bu köleler farklı ülkelerde esir edilirken onların vücutlarına çeşitli izler açmışlardır. İtknâmede geçen yara izlerinin de o dönemlerden kaldığı söylenebilir. Esir teslim defterlerinde isimlerin altındaki birkaç satıra esirlerin fiziki özellikleri yazılırdı. “Esirlerin eşkâlleri kaydedilirken bir nevi onların fotoğrafı çekilirdi. Bu tür farklılıklar tutsağın kolay tanınmasını sağlardı. Eğer ayak parmakları kopmuşsa, ayaklarından biri topalsa, vücudunun herhangi bir yerinde yara izi varsa, bu farklılık kesinlikle belirtilirdi.”⁹

Vakfiye kayıtlarından yola çıkarak ıtknâme metnini hazırlayan ve okuyucuya sunan İhtifalci Mehmed Zeki'nin *Tarih-i Osmanî Mecmuası*'ndaki ifadeleri şöyledir:

⁹ Nida Nebahat Nalçacı, *Sultanın Kulları/ Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*, Verita Yayınları, İstanbul, 2015, s.47; Cevdet, Harbiye, n.22, 1072, 12 Rebiülevvel 1154/ 26 Temmuz 1741.

Mechûlât cümlesinden olunarak tarihlerimizde henüz ismi ve hüviyeti mezkûr olmayan “Mâh-ı devrân”¹⁰ Sultan ki; Kanuni Sultan Süleyman’ın şehzadesi şehîd-i saîd Sultan Mustafa’nın validesi, anun da hüviyeti 1081/1670-1671 tarihli vakfiyeye nazaran Sultan Mustafa-yı Cedid türbesinde medfûn olduğu tahakkuk itmesine binaen, medfen tayin ve levhası tahrir kılındı (Kuyûd-ı Vakfiye: sene 989, sicil numarası 21, sahife 103).¹¹

Sâlifü’z-zıkr Şehzade Mustafa’nın Konya Erkilesi’de 12 Şevval 960/1553’da şehid edildiği malum olduğuna binaen, aşağıya dere ittiğimiz “İtknâme”deki Mah-ı Devrân Sultan’ın bundan akdem fevt olduktan sonra... tabirinden Sultan-ı müşârün ileyhânın oğlundan evvel vefat ittiğine hükm ideriz.

¹⁰ “Mâh-ı Devrân” Sultan’ın ismi farklı imlâlarla yazılmakta olup, alıntı yapılan yerlerde ve orijinal metinlerde kendi imlâsı ile yazılmıştır. İnceleme kısmında günümüzdeki yaygın şekliyle “Mahidevran” şeklinde geçecektir. Dünyanın ayı, ışığı, dönen ay anlamındaki isim; Kanuni Sultan Süleyman’ın ilk karısı, oğulları şehzade Mustafa’nın annesi, haskadın.

Mahidevran Sultan’ın Arnavut asıllı olduğu rivayetlerine karşı çıkan Doğan Yavaş, onun Çerkes asıllı olduğunu belirtmektedir. Bk., “Saraylılar ve Üçhanım Kızlar Türbesi Hakkında”, *Bursa’da Zaman*, Bursa 2014, S.12, s.68-70. Mahidevran Hatun’un akrabası olduğunu söyleyen bir bayan (Melike d’Henin de Chimay), Saraylılar ve Üç Hanım Kızlar türbelerinde yatanların kimlikleri hakkında elinde belgeler bulunduğunu haber vermiştir. Her ikisi de yeni harflerle yazılmış bu belgelerden bir tanesi eski harflerle “Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi Nukûd-ı Mevkûfe Müdüriyeti” antetli ve 12. 2. 929 tarihli olup yeni harflerle “*Çerkes Bitu Mustafa Paşa hemşirelerinin medfun oldukları Bursa Muradiye Külliyesi dahili Akile ve Bosfor Belkis Hatunlar Türbesi nâm-ı diğer Saraylı Hanımlar Türbesi için Atik Mustafa Paşa Mahallesi’nin Hamam sokağında ...*” şeklinde bir ibareyi içermektedir. İkinci paragrafta ise “*Cedit Şehzade Mustafa zevceleri Fatma Handan ve Begüm Nurcihan Hatun ile kalfaları Ferhunde ve Leyla hatunların medfun oldukları Bursa’da Hanımlar türbesinin himayesi için masrafların bin kuruştan ibaret olduğu tesbit edilmiştir.*” denilmektedir.

¹¹ *Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası*, 11-13. sene, numara: 62:77, 1 Ağustos 1336, s.129-133. Bu tespitler İhtifalci Mehmed Ziya (1866?-1930) tarafından kaleme alınmıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi’ndeki öğrenciliği sırasında Maliye Nezareti’nde memuriyete başladı. 1889’da Gümülcine İdadisi’nde öğretmenliğe başladı; ardından Edirne, Tekirdağ, Halep, Konya, Milli İdadilerinde ve diğer idadilerde görev yaptı. 1911’de İstanbul’un tabii güzelliklerini ve tarihi eserlerini tanıtmak ve korumak için kurulan İstanbul Muhipleri Cemiyeti’nin aktif üyelerinden oldu. 1917’de kurulan Asar-ı Atika Encümeni-i Daimisi’ne seçildi. Bu görevi vesilesiyle İstanbul’un tarihi eserlerini yakından tanıma ve inceleme fırsatı buldu. Mezar taşlarına varıncaya kadar çeşitli eserlerden notlar aldı. Mehmet Ziya Bey’i İstanbul’da meşhur eden asıl faaliyeti, zor şartlarda halkın moralini düzeltmek ve kendine güvenini artırmak için Türk tarihinin önemli olaylarının veya kişilerin ölüm yıldönümlerinde ihtifaller düzenlemesi ve bu toplantılarda konuşmalar yapmasıdır. İhtifalci lakabı da buradan gelmektedir.

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 11-13. Sene, 1 Teşrin-i Sani 1339, no.62:77, s.129.¹²

¹² Abdülkadir Özcan, “Tarih-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, İstanbul, 2011, c.40, s.83-85: Târîh-i Osmânî Encümeni ve bunun yerini alan Türk Tarih Encümeni'nin en önemli faaliyeti dergi çıkarmak oldu. 9 Şubat 1910 tarihinde neşrine karar verilen Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın (TOEM) her cüzü seksen sayfa olmak üzere iki ayda bir çıkarılması planlandı. Mecmuada yayımlanacak yazıların niteliği tüzüğünde ayrıntılı biçimde belirtildi. Bunlar, Osmanlı tarihine ait eserlerde yeterli derecede bulunmayan ve başka dillerde yazılıp ulaşılamayan inceleme ve araştırmalar, tarihî belgeler, tarihle ilgilenen diğer cemiyetlerin üyeleriyle yapılan görüşmeler, encümenin aldığı kararlar, çeşitli dillerde yayımlanmış Türk tarihiyle ilgili eserlerle henüz neşredilmemiş tarih eserleri ve risâleler olarak tesbit edildi. Osmanlı öncesi dönemle alâkâlı araştırmaların da yer aldığı TOEM'in görünürdeki çıkış sebebi neşri düşünülen Osmanlı tarihine malzeme hazırlamaktı. İlk sayısı 1 Nisan 1326 (14 Nisan 1910) tarihinde çıkan Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası sekiz yıl süreyle düzenli biçimde yayımlandı. Mondros Mütarekesi'nin yol açtığı engeller yüzünden neşri bir süre sekteye uğradı. Bunu gidermek için dokuz ve onuncu yıllar 1921'de bir cüz; on bir, on iki ve on üçüncü yıllar 1923'te yine bir cüz halinde neşredildi. Encümenin isim değişikliği sebebiyle on dördüncü yılından yani 78. sayısından itibaren yeniden numaralanan, eski numaraları da devam ettirilen Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın (TTEM) ikinci yayım devresi üç yıl sürdü. Encümenin dağılması üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 6 Temmuz 1927 tarihli kararıyla Maarif Vekâleti'ne bağlı olarak İstanbul Dârülfünunu içinde yine Türk Tarih Encümeni

Cennet-mekân Kanuni Sultan Süleyman Hazretleri'nin Şehzadesi Sultan Mustafa'nın Validesi Mahidevran Sultan'ın İtkînâmesi:

Mahmiyye-i Burûsa hamîyyet-i anî'n-nuhûsede olan fahru'ş-şühedâ zahru's-suedâ merhum mağfûrun aleyhi rahmetü'l-meliki'l-gafûr Sultan Mustafa Han tâbe serâhu hazretlerinin bundan akdem mahkeme-i mezbûrede fevt olan vâlidesi merhûme mağfûretü'd-dârice ilâ-rahmeti'l-meliki'l-Mennân Hazret-i Mâh-ı Devrân Sultan; eskeneha'llâhu fî'd-dâri'l-cinân hâl-i hayâtında cemî-i abdinin i'tâk ve tahrîrin vasiyyet idüp, fevt olduktan sonra halîfetü'z-zamân mâde (?) sırrü evkâtî'l-emn ve'l-emân Sultânü's-Selâtîn, burhânü'l-mülûki'l-milleti ve'd-dîn mâlik-i rikâbi'l-imâmeti'l-azîmi ve's-sultânü'z-zâhir, vâris-i alâmetü'l-kübâ kâbiren an-kâbir, müstahdef-i ashâbü's-seyfi ve'l-kalem, hucetü'l-hakki alâ-kâffeti'l-ümem, Pâdişâh-ı âlem-penâh ve Hudâvendigâr-ı zıllu'llâh edâmehu'llâhü saltanatehû ve eyyede devletehû ilâ-gâyeti'd-deverân ve nihâyeti'z-zamân hazretleri verâsetleri hasebiyle vasiyyet kabul idüp, cemî-i abdinin itk ve tahrîri içünh sadaka ve inâyet buyurdıkları emr-i şerîf vâcibü'ş-şerîf kimse, mazmun-ı meymûn-ı saâdet-makrûnuna ittibâen işbu:

1.) Orta boylu, açık kaşlı ve gözleri üstünde ve boğazında ve iki elinde eser-i cerâhati olan, Nevviyü'l-ı-asl ¹³ Sünbül Ağa bin Abdullah ki,	2.) Ve orta boylu, açık kaşlı, üst dudağında eser-i cerâhati ve boğazında ve sol kaşının üstünde eser-i cerâhati olan, Yâminüyyü'l-ı-asl ¹⁴ Reyhân Ağa bin Abdullah ki,	3.) Ve diğer orta boylu, açık kaşlı ve sol yüzünde eser-i cerâhati olan, Mândinü'l-ı-asl ¹⁵ İsmâil Ağa bin Abdullah ki,
4.) Ve diğer orta boylu, açık kaşlı, kulakları kesik, Bittiyü'l-ı-asl ¹⁶ Mercân Ağa bin Abdullah ki,	5.) Ve diğer orta boylu, sarışın, açık kaşlı, elâ gözlü, Bosneviyyü'l-ı-asl Hasan bin Abdullah ki,	6.) Ve diğer orta boylu, çatık kaşlı, elâ gözlü, hayzi, Efrenciyü'l-ı-asl Rıdvân bin Abdullah ki,

adıyla yeniden kurulması üzerine başlayan üçüncü yayım döneminde encümen başkanlığına Edebiyat Fakültesi Reisi M. Fuad Köprülü getirildi. Harf inkılabının ardından beş sayılı "yeni seri" adı altında çıkan mecmuanın daha önceki on altı yıllık sayılarının Halil Ethem tarafından hazırlanan indeksi Fihrist-i Umûmî adıyla 1928'de yayımlandı. Ayrıca TOEM ve TTEM'deki yazıların tamamının müellif adlarına göre (Tarih Vesikaları, yeni seri, I/18 [Mart 1961], s. 461-483), son olarak da mecmuanın tıpkıbasım neşrinin yapılması münasebetiyle Abdülkadir Özcan tarafından son fasikül olan 101. cüzün başında müellif ve makale isimlerine göre fihristi hazırlandı (İstanbul 1988). Yayın dönemi boyunca mecmuada elli civarında müellif tarafından kaleme alınan 280 kadar makale neşredildi. Makale yazarlarının büyük çoğunluğunu encümenin üyeleri oluşturur.

¹³ Mısır'da bir şehir.

¹⁴ Yemenli (?).

¹⁵ Batı Afrika'da yerleşik olan bir aşiret.

¹⁶ Habeşistan'da bir yer adı (*Kâmûsü'l-Muhît*, Feyrûz Âbâdî).

7.) Ve diğ er orta boylu, ç atık kaş lı, beyaz şek l, Bosneviyyetü'l-asl Ehl-i Dil bint Abdullah ki,	8.) Ve diğ er orta boylu, kara kaş lı, kara gözlü, yüzün çiçek bozmuş, Abazaviyyütü'l-asl Senemî Sîmâ bint Abdullah ki,	9.) Ve diğ er orta boylu, elâ gözlü, sol elin bileğ ine yakın eser-i cerâhati olan, Macaranü'l-asl Ferahşâd bint Abdullah ki,
10.) Ve diğ er orta boylu, gök gözlü, ak benizli, ç enesin altında eser-i cerâhati olan, Rusyatü'l-asl Âbide bint Abdullah ki,	11.) Ve diğ er orta boylu, beyaz ç ukur gözlü, karakaş lı, yüzü üzerinde eser-i cerâhati olan, Bosneviyyetü'l-asl Pervâne bint Abdullah ki,	12.) Ve diğ er orta boylu, aç ık kaş lı, kara gözlü, dudağ ı üzerinde sol tarafında beni olan, Ç erkesiyyetü'l-asl Emine bint Abdullah ki,
13.) Ve diğ er orta boylu, gözü gök, yass ı kaş lı, buğ day enlü, Abazaviyyetü'l-asl Hümâyün bint Abdullah ki,	14.) Ve diğ er orta boylu, gök gözlü, sol yüzünün üstünde yarası olan, Rusyatü'l-asl Zeyneb bint Abdullah ki,	15.) Ve diğ er orta boylu, aç ık kaş lı, ak benizli, Rusyatü'l-asl Şâkire bint Abdullah ki,
16.) Ve diğ er orta boylu, aç ık buğ day enlü (tenli, renkli), kara gözlü, boğ azı altında eser-i cerâhati olan, Ç erkesiyyetü'l-asl Kamer bint Abdullah ki,	17.) Ve diğ er uzun boylu, beyaz gök gözlü, sağ kaş ı üstünde yarası olan, yüzünün sol tarafında beni olan, Ç erkesiyyetü'l-asl Hurşid bint Abdullah ki,	18.) Ve diğ er uzun boylu, gök gözlü, sol gözünün kuyruğ u tarafında eser-i cerâhati olan Rusyatü'l-asl Dil-rübâ bint Abdullah ki,
19.) Ve diğ er orta boylu, ç akır gözlü, sağ kolunda eser-i cerâhati olan, kaş ı üstünde üç beni olan, Rusyatü'l-asl Mâh-peyker bint Abdullah ki,	20.) Ve diğ er orta boylu, kara yağ ız, sarı, elâ gözlü, sağ yüzünde eser-i cerâhati olan, aç ık kaş lı Rusyatü'l-asl Ferahşâd bint Abdullah ki	

Bu cümlelerin ber-mûceb-i emr-i âlî itîk ve tahrîrlerine hükm olunup, tescil olundu ki; sâyir ahrâr-i asîlü'l-har ve harre olup ve vesika-i enîka alâmâ hüve'l-cum'a ber-seyl-i temessük ketb ü sebt olunup, sûret yed-i talibe vaz' olundu.

Şuhûdü'l-Hâl:

Fahru'l-müderresin Mevlânâ Alâeddîn ibn Kâbil el-müderres	Fahru's-sâdât Seyyid Kâdi ibn seyyid Cafer mütevellî Murâdiye	Fahru'l-akrân Ali Beğ emîn-i ihtisâb
Fahru'l-akrân Ali Beğ bevvâb-ı sultânî mübâşir	Fahru'l-emâsili ve'l-akrân Şâh Çavuş emîn-i hâssa-i harç Hacı Çelebi ibn Hâcî Mustafa	Sinân Beğ bin Abdullah emîn-i mizân
Mustafa bin Hayrullah	Hüseyin Çelebi ibn Ramazân kethudâ-yı bezzâzistân	Fahru'l-emâcîd ve'(-)ekârim Hazret-i Mustafa Efendi defteri sâbikâ
Muhammed Beğ bin Mustafa	Fahru'l-küttâb Muhib Çelebi bin Muhlis kâtib-i imâret-i Muradiye	Hâce Şücâ bin Mûsâ harîfî
Fahru'l-akrân Muhammed Çelebi ibn Hâce Sinân kethudâ-i Burûsa	Fahru'l-küttâb Mahmûd Çelebi ibn Abdü'l-Ganî kâtib-i hâssa-i harc	El-Hakîr Safiyyü'l-fakîr kâtibü'l-hurûf
El-Hâcib ve gayrühüm	Hasan Çelebi ibn Hızır es-sabbâ(g) el-emîrî	

Fî-evâhiri rebû'l-evvel ve şuhûri seneti tis'a ve semânîn ve tis'a-mi'etin mine'l-hicreti'nebebeviyyeti'l-Mustafaviyyeti 989 (Nisan-Mayıs 1581).

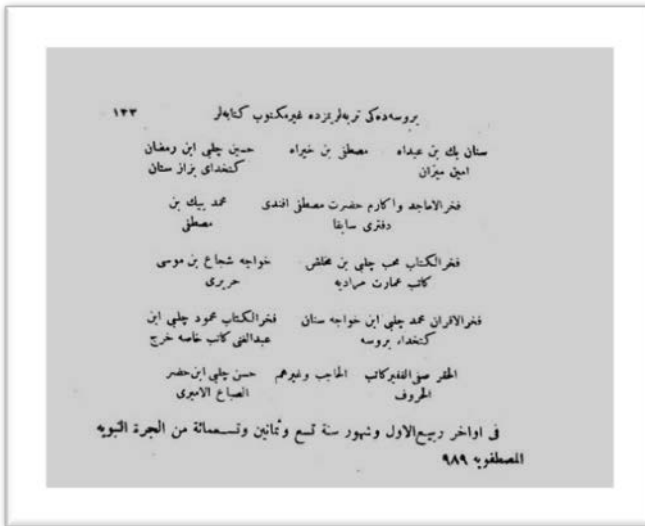
Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür; tarihimizde önemli olaylara şahitlik edip, bizzat yaşayan ve acı dolu bir hayatın önemli kişilerinden olan Mahidevran Sultan, İslâm'ın hayır anlayışına uygun bir yaklaşımla tasadduk, hibe, vakıf ve köle azat etme gibi işler yapmıştır. Vefatından sonra vasiyeti gereği Bursa'daki sürgün sayılabilecek günlerinde hizmetini yapan yirmi köle için ıtıknâme düzenlenmiş ve bu köleler özgürlüklerine kavuşmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler Ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2005, c.9, S.1-2, s.213-238.
- Cevdet, Harbiye, n.22, 1072, 12 Rebiülevvel 1154/ 26 Temmuz 1741.
- Emecen, Feridun, “Süleyman I”, *DİA*, İstanbul, 2010, c.38.
- Gürer, Ahmet Şamil, “Osmanlı Kölelik Tarihi Araştırmaları İçin Veri Kaynağı Olarak ıtıknâmeler ve 1822 Yılına Ait Bir ıtıknâme Örneği”, *TUBAİTS*, 32/1, 2008, s.251-255.
- Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin ve dig., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009.
- M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, “Köle”, *DİA*, Ankara, 2002, c.26, s.237-248.
- Nalçacı, Nida Nebahat, *Sultanın Kulları/ Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*, Verita Yayınları, İstanbul, 2015, s.47; Cevdet, Harbiye, n.22, 1072, 12 Rebiülevvel 1154/ 26 Temmuz 1741.
- Özcan, Abdülkadir, “Tarih-i Osmânî Encümeni”, *DİA*, İstanbul, 2011, c.40, s.83-85
- Şentürk, Atilla, “En Hazin Mersiyenin Şairi: Taşlıcalı Yahya Bey”, *Dil ve Edebiyat*, İstanbul, Temmuz 2011.
- Yavaş, Doğan, “Saraylılar ve Üçhanım Kızlar Türbesi Hakkında”, *Bursa'da Zaman*, Bursa 2014, S.12, s.68-*Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 11-13. sene, numara: 62:77, 1 Ağustos 1336, s.129-133.

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 11-13. Sene, 1 Teşrin-i Sani 1339, no.62:77, s.132.

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 11-13. Sene, 1 Teşrin-i Sani 1339, no.62:77, s.133.